

DİYARBAKIR KENT DOKUSUNUN OSMANLI DÖNEMİNDEKİ GELİŞİMİ

Nursel KARACA *

ÖZ

Geniş bölgeleri birbirine bağlayan ana yolların kesiştiği noktada bulunan Diyarbakır, stratejik konumundan dolayı her dönemde önemli bir merkez niteliğindedir. Çeşitli dönemlerin izlerini taşıyan Diyarbakır kent dokusu, büyük ölçüde korunduğundan; farklı yönetimler ve kültürlerin, farklı mimari değerlerini de gözler önüne sermektedir. Bıraktıkları farklı kültür ve mimari değerlerle Diyarbakır'da kent dokusu üzerinde izleri büyük olan yönetimler Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı yönetimleridir. Bugün kentte varlığını sürdüren yapıtlar da bu dönemlerin eserleri olup, büyük ölçüde Osmanlı Dönemini temsil etmektedir.

Çeşitli dönemlerde kenti ziyaret eden seyyahlar kent dokusu ve mimari yapılar hakkında subjektif bilgiler vermiştir. Ancak bazıları Osmanlı dönemine ait bilgi ve belgelerin yeterli olmamasından dolayı, dikkatlice okunduğunda bazı eksiklikleri giderecek niteliktedir. Bu çalışmada, yabancı seyyahların seyahatnamelerindeki gözlem ve incelemeler, mevcut kaynaklarla da desteklenerek Diyarbakır'ın Osmanlı Döneminde yapılar bağlamında kent dokusunun gelişimi incelenerek gözler önüne serilmekte, kentin Osmanlı yönetiminde geçirdiği evrim ve etkileşim irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır Kent Gelişimi, Osmanlı Dönemi, Seyyahlar, Seyahatnameler.

DIYARBAKIR URBAN DEVELOPMENT IN OTTOMAN PERIOD

ABSTRACT

Diyarbakır, having been in the junction of the main roads that connects the wide areas, has always carried an important role of center in each period due to its strategical location. Diyarbakır's urban texture having traces of various periods because of being largely preserved; has illustrated the different architectural values of different administrations and different cultures. Artuqid, Akkoyunlu and the Ottoman administrations had left larger traces on the urban texture with their different cultural and architectural values. Today, the works surviving in the city are the works of this period, and largely represent the Ottoman period.

Travelers who visited the city during various periods had also given some subjective information on urban texture and architecture of the buildings. However, because of the lack of enough information and documents belonging to the

* Yrd. Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Grafik Tasarım Bölümü, Yalova, Türkiye, nurselkaraca2004@yahoo.com

Ottoman period, some of them have the quality of removing some defects when they have been read carefully. In this study, observations and views of foreign travelers in their travel books, being supported with the available resources, the development of urban texture being examined in the context of buildings made during the Ottoman period has been unfolded, the evolution and interaction of the city in the Ottoman rule has been examined.

Key Words: Diyarbakır Urban Development, Ottoman Period, Travellers, Travel Books.

Giriş

Amidi, Amid, Amida, Augusta, Karaamid (Kara-Amid), Karakale, Karacakale, Hamid, Karahamid, Diyar-ı Bekir, Diyarbakır ve Diyarbakır gibi isimlerle M.Ö. 7. yüzyıldan günümüze kadar anılan Diyarbakır; Güneydoğu Anadolu Bölgesinin orta kesiminde, El cezire denilen Mezopotamya'nın kuzey kısmında, geniş bölgeleri birbirine bağlayan ana yolların kavşağındadır.

Anadolu'da İslam kültürüyle en erken karşılaşan yerlerden biri olan kent, Hz. Ömer (639-661) ve Emeviler'le (661-750) başlayan süreçte Şeyhoğulları, Hamdaniler, Büveyhoğulları, Mervaniler, Büyük Selçuklular, İnaloğulları, Nisanoğulları, Suriye Selçuklular, Artuklular, Eyyubiler, Akkoyunlular ve en son olarak da Osmanlılar'ın hakimiyeti altında kalmıştır. Bir zamanlar Akkoyunluların başkenti ve Osmanlı Döneminde Harput, Akçakale, Ergani, Siverek, Çemişgezek, Hasankeyf, Siirt, Sincar, Meyyafarıkın, Nusaybin sancaklarının bağlı olduğu büyük bir eyaletin merkezi olan şehir, zengin kültür mirası ve doğal güzellikleriyle bir açık hava müzesini anımsatan görünümünü büyük ölçüde Osmanlı Döneminde edinmiştir (Res.1, Çiz.1).

Kültürel coğrafyası nedeniyle değişik dönemlerde farklı üslup yoğunlukları gösteren kent, yerli ve yabancı araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Seyahatnamelerdeki anlatımların en çok kullanıldığı alan Sanat Tarihi'dir. Özellikle kent dokusu bağlamında, Osmanlı Dönemine ait bilgi ve belgelerin çok fazla olmaması; bu dönemde Anadolu'ya gelen seyyahların izlenimlerini son derece önemli kılmakta, her ne kadar subjektif olsalar da, sınırlı sayıda bulunan kaynaklarla karşılaştırmak, desteklenmek ve dikkatlice okuyup değerlendirmek kaydıyla büyük bir önem kazanmaktadır. Ayrıca çalışmada, seyyahların yüzeysel olarak sundukları bazı bilgiler, kaynaklar eşliğinde derinleştirilmiştir.

Bu çalışmanın amacı; yabancı seyyahların seyahatnamelerinde kaleme aldıkları gözlem ve incelemelerinin yanı sıra eldeki diğer kaynakların da yardımıyla, bir zamanlar Amid olarak anılan Diyarbakır'ın kent merkezindeki Osmanlı Dönemine ait yapıların ortaya konuş sırası izlenerek, kentsel dokunun gelişimini incelemek ve gözler önüne sermektir. Böylece, ilk Osmanlı hâkimiyetinin kurulduğu 1515 yılından 20. yüzyıl başlarına kadar olan süreçte, kentin Osmanlı yönetiminde geçirdiği evrim ve etkileşimi irdeleme olanağı bulunacaktır.

KENT DOKUSU

Kent; kentsel yaşamın gerçekleştiği, insan eliyle yaratılmış ortamın doğal çevreye baskın çıkarak değişime uğradığı, halkın büyük bir oranının tarım dışındaki uğraşlarla geçindiği insanlardan oluşan demografik, ekonomik ve sosyolojik bir yerleşme olarak tanımlanmaktadır (Özdeş, 1997: 983-984).

Dünyanın en eski uygarlıklarının yeşerdiği Anadolu topraklarının Kentsel Yerleşim Tarihi bakımından emsalsiz bir başkalaşım sürecine tanık olduğu ve sadece kentsel yaşamın çok eski tarihlere dayanması ve süreklilik arz etmesi yönüyle değil, ancak çok sayıda gelişim safhası içermesi nedeniyle de kentsel dünya tarihinin tümünü içinde barındıran zengin bir geçmişe sahip olduğu ifade edilmektedir. Bugün hala çoğu kentte, tarih öncesi yerleşme düzenlerinden günümüz kentlerine kadar kesintisiz bir evrimleşmenin izlerine tanık olunabilmektedir (Tanyeli, 1997: 988). Diyarbakır kenti de, M.Ö. 3000 yıllarından günümüze değin kesintisiz olarak yerleşime sahne olmuş (Res.2) ve Anadolu'nun önemli medeniyetlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu nedenle kentleşme yönünden zengin bir evrim geçirmiştir (Res.3, Çiz.2).

Osmanlılar Diyarbakır'ı fethettikten hemen sonra kentin tahirini yapmış ve hızlı bir imar faaliyetine girişmiştir (Çiz.3). Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 1540 tarihli Tapu Tahrir Defterinin bir parçası olan Vakıf Defteri ile TKGM Kuyud- i Kadime arşivindeki 1564 tarihli defter, Osmanlı'nın yeni sahip olduğu kentteki yapı adedini vermektedir. Birinci defterdeki kayıtlara göre 16. yy.'da kentte 35 mescid, 6 cami, 5 medrese, 4 zaviye (İlhan, 1994 : 52), ikinci deftere göre ise 38 mescit ve 7 cami bulunduğu bildirilmektedir (Çiz.4) (Bruinessen vd. 2003 : 140-141; İlhan, 1994 : 52).

Osmanlılardan önce kente hakim olan Akkoyunlular, yapılarını merkezden ziyade surlara yakın bir yerleşme anlayışıyla inşa etmiştir. Osmanlı Dönemi'nde de bu yapılaşma anlayışının sürdürüldüğü gözlenmektedir. Örneğin, külliyeler, surlara yakın inşa edilmiş ve yerleşim grupları kentin kenar mahallelerinde konumlandırılmıştır. Fatih Paşa ve Nasuh Paşa Camileri'nin hemen İç Kale'ye (Res.4) yakın inşa edilişi ise, İç Kale'de oturan yöneticilere hizmet amacıyla yapıldığını düşündürmektedir.

Akkoyunlular, yaptıkları cami ve mescitlerin civarında yeni yerleşimlerin oluşmasını sağlamıştır. Osmanlılar da, yine Akkoyunlu'ların inşa geleneğini sürdürdüğünden, yaptıkları cami ve mescitlerin etrafında yeni mahalleler oluşmuştur. Osmanlılarda caminin imar ve iskan edilmek istenen kentin yeni bir semtinin çekirdeğini oluşturduğu, diğer fonksiyonların ise bunun etrafında yer aldığı bilinmektedir. Bu nedenle kent bileşenlerinin, kent dokusu üzerindeki varlığına bakmadan önce, kronolojik olarak inşa tarihleri bağlamında Osmanlı Dönemi eserlerinin konumlandıkları mahalleler irdelendiğinde; Osmanlı Dönemindeki Diyarbakır kentinin gelişme yönü daha iyi kavranabilecektir.

Buna göre, Diyarbakır'da Osmanlı Döneminin ilk yüzyılındaki en öncül örnek *Fatih Paşa (Bıyıklı Mehmet Paşa/Kurşunlu) Camii*'dir (1516-1520). Yapı, Suriçi'nde Fatih Paşa Mahallesi, İç Kurşunlu Sokak'tadır. İç kalenin güneyinde, kentin doğu yakasında bulunmaktadır. Suriçi'ni Dağkapı-Mardin Kapı arasındaki yol hattı ve bunu dik kesen Urfa Kapı-Yeni Kapı arası yol hattının dört dilime ayırdığı düşünülürse (Foto:1); sağ üst parçada ve İçkale'nin güneyinde kalan yapı, bu parçanın hemen hemen tam ortasında yer almaktadır. 16. yüzyılın başlarında kentin söz konusu çeyrek dilimi, İçkale de dahil edilerek kare şeklinde düşünüldüğünde; önceki dönemlerden Dağ Kapısı'na yakın olan sol üst köşede *Hacı Büzürk Camii*, sol alt köşede ve iki ana yol aksının kesiştiği yerde *Şeyh Yusuf Camii* ile çeyreğin ortalarında *İbrahim Bey Mescidi*'nin yer aldığı görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel vb. alanlarda altın çağını yaşamaya başladığı dönemde (16.yy.), Osmanlı topraklarına katılan Diyarbakır'da, dini yapılardan camilerin en görkemli örneklerinin inşa edildiği dikkati çekmektedir. Bunun nedeni, genel olarak İmparatorluğun, özel olarak da Diyarbakır kentinin idari ve ekonomik açıdan ulaştığı yüksek düzey gösterilebilir. Yapıların görkemi, banilerin ekonomik gücüyle de doğru orantılı olmuştur. Bu durumu Diyarbakır'ın ilk Osmanlı valisi, *Fatih Paşa* ünvanıyla da bilinen *Bıyıklı Mehmet Paşa'nın* yaptırdığı, kendi adını taşıyan ve kentin Osmanlı yönetimindeki en özenli ilk yapısı olan *Fatih Paşa Camii* örneğinde görmek mümkündür.

Bunun hemen ardından, kentteki ikinci Osmanlı yapısı, Diyarbakır'ın ikinci valisi *Hüsrev Paşa'nın* inşa ettirdiği kendi adıyla anılan *Hüsrev Paşa Medresesi (1521-1528)* gelmektedir. Binanın mescit kısmı sonraları cami olarak kullanılmıştır. Medresenin özelliği, cami ile iç içe oluşudur. Bu yapı, kentin sağ alt güney kesiminde, Mardinkapı semtinde yer almaktadır. Yine aynı vali Gazi Caddesi üzerinde Mardin Kapısı'nın kuzey tarafındaki *Deliller Hanı'nı (Hüsrev Paşa Hanı-1527-1528)* yaptırmıştır. Han, kentin dört büyük kapısından güneydeki Mardin Kapı'dan girildiğinde, sağdaki ilk büyük yapıdır. Hüsrev Paşa Camii'nin güneybatısında bulunan Han, geniş bir alana yayılmıştır. Her iki yapı da, kentin sağ alt (güney) kanadında yer almaktadır. Osmanlı Döneminin hemen başlarında, kentte inşa edilen ikinci yapının medrese olması, Osmanlı'nın eğitime ne kadar önem verdiğini gözler önüne sermekte; üçüncü yapının da büyük bir han olması, bu dönemde kentteki ticari canlılığa atıf yapmaktadır.

Bundan sonra kentte peş peşe iki hamam inşa edilmiştir. Bunlar, *Çardaklı (1520-1540)* ve *Deva (Deve) (1520-1540)* Hamamları'dır. Hüsrev Paşa Vakfi'ndan olan *Çardaklı Hamamı*; İbrahim Bey Mahallesi'nde, kentin sağ üst kesiminde yer almaktadır. Kentin en büyük hamamı olan *Deva (Deve) Hamamı* ise kentin sol alt (güney) kesiminde, Dağ Kapı-Mardin Kapı anayol aksının alt bölümünün ortasına yakın bir yerde, yolun batı tarafındadır. Kentin fethedilişinden bu zamana kadar, kentin sağ (doğu) yarısında olan gelişim, söz konusu yapılarla doyumluğa ulaşmış ve artık kentin gelişimi sol (batı) yarıya kaymaya başlamıştır.

(*Hadım*) *Ali Paşa Camii* ve *Medresesi (1534-1537)* bir külliye halinde Diyarbakır'ın altıncı Osmanlı valisi *Hadım Ali Paşa* tarafından, Ali Paşa

Mahallesinde, Diyarbakır'ın Urfa-Mardin Kapıları arasında Yedi Kardeşler Burcu yakınında inşa edilmiştir. *Ali Paşa Camii*, Ali Paşa Medresesi'nin doğusunda Mimar Sinan eliyle gerçekleştirilmiştir. *Medrese* ise, Ali Paşa Camii'nin batısında kalmaktadır. *Külliyeye*, kentin batı yönünde kalan sol alt (batı) kanadın güney kısmında surlara yakın konumdadır.

16. yüzyılın ilk yarısında kentin üç yarısında da kısa zamanda gerçekleştirilen bu gelişmelerden sonra, yüzyılın ortalarında sol (batı) üst kanadının hemen hemen ortalarında Diyarbakır on ikinci Beylerbeyi *İskender Paşa* tarafından, İskender Paşa Mahallesi'nde inşa ettirilen *İskender Paşa Camii'nin* (1551) mimarı da yine büyük usta Sinan'dır.

16. yüzyılın ikinci yarısında Fatih Paşa Camii avlusunun kuzey-doğusuna *Şafiler Bölümü*'nün eklendiği görülmektedir. Bu dönemde sadece dini yapılarla değil eğitim yapılarıyla da kentin görünümünün zenginleştirilmesi hızlı bir şekilde sürdürülmüş, yine sol (batı) üst kanadın alt kısmında Melik Ahmet Caddesi'ne yakın ve onun tam ortalarına denk gelecek şekilde, Safa Camii güneyinde cami avlusu içinde *Müslihiddin Lari Medresesi* (*İpariye/Parlı/Şeyh Safa Medresesi-16. yüzyılın ortaları veya üçüncü çeyreği*) yapılmıştır.

Diyarbakır'da on üçüncü Osmanlı valisi Behram Paşa tarafından yine Mimar Sinan'a yaptırılan Osmanlı Döneminin en görkemli yapılarından *Behram Paşa Camii* (1564-1572), Suriçi'nin güneyinde, sol (batı) alt (güney) kanadında, Ziya Gökalp Mahallesindedir ve Balıkçılar başından Mardinkapı'ya doğru giden yolun sağ tarafında 150-200 metre iç kısımdadır. Caminin vakfından olan (*Behram*) *Paşa Hamamı* (1564-1567) ise Şeyh-Matar Camii civarında, Hançepik Mahallesine giden yolun solunda, Balıkçılar başından Yenikapı'ya giden yol aksının ortalarına rastlayan yerde sağ üst (kuzey) yarıda bulunmaktadır. Diyarbakır'da Osmanlı damgasının ilk yüzyıldaki örnekleri olan *Fatih Paşa* ve *Behram Paşa Camileri* Ulu Cami'den sonra, kentin en büyük ve mimari açıdan en etkileyici camileridir.

Melek Ahmed Paşa Hamamı (1564-1567); Melek Ahmet Paşa Caddesi üzerinde, kentin sol (batı) alt (güney) kanadında yer alan gösterişli bir yapıdır (Sözen, 1971: 211; Günkut, 1937 : 123; Eti, 1938 :10-11). Osmanlılarda külliye inşaatı yapılırken önce ibadet mekanı, sonra eğitim yapısı ile diğer sosyal yapılar dikkate alınmaktadır. Yani önce cami, sonra medrese, han, hamam gibi yapılar inşa edilmektedir. *Melek Ahmet Paşa Külliyesi*'nde önce hamamın yapılma nedeni, yörede birkaç cami olduğu halde, hamam bulunmamasından kaynaklandığı düşünülebilir. Bu nedenle ilk önce hamam, sonra cami ve diğer yapılar tamamlanmıştır. Melek Ahmed Paşa'nın, daha sonra bir cami ve konak yaptırdığı; hamam ve bu cadde üzerinde inşa ettirdiği dükkanların gelirlerini camiye vakfettiği (Beysanoğlu, 2003 : 644) kaynaklarda belirtilmektedir.

16. yy.'ın son çeyreğine kadar kentte büyük programlı külliye ile dini, eğitim ve sosyal amaçlı yapıların çoğunun sağ üst (kuzey) kanattan başlayarak, sağ alt (güney), sol alt (güney) ve sol üst (kuzey) kanadına kadar dairesel bir aks üzerinde hemen hemen tamamlandığı tespit edilmektedir. Bundan sonra konaklama

ve ticaret yapılarına yer verildiği, bu bağlamda sırasıyla iki büyük hanın inşa edildiğine tanık olunmaktadır.

Gazi Caddesi üzerinde yer alan *Hasan Paşa Hanı (1572-1575)*, Ulu Cami doğu girişinin karşı tarafındadır (2000'e., 1995 : 161; Beysanoğlu, 1996 : 595-598). Diyarbakır Valiliğine M.1571 / H.978 yılında atanan Sokullu Mehmet Paşa'nın oğlu Vezir Hasan Paşa tarafından yaptırılmaya başlanmış ancak Vali Hasan Paşa'nın başka yerde görevlendirilmesi sonucu, yeni Diyarbakır Valisi Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından tamamlanmıştır. Yapı, konum itibarıyla kuyumcular ve ketenciler çarşılarının birleştiği yerde olup, kentsel canlılığın ve ticaret hayatının odak noktası sayılacak bir merkezdedir. Bu nedenle ilk yıllardan günümüze yoğun bir kullanımla karşı karşıya kalmıştır. Hasan Paşa Hanı'nda bulunan tarihi iki kitabeden (Akbulut, 1998 : 59) batıdaki '...hanın büyüklerin varlıklarıyla onur vermeleri ve kalabilmeleri için yapıldığı' (Sözen, 1971 : 196) belirtilmektedir. Kitabedeki ifadelerden, kente gelen önemli kişilerin de Han'da konaklayabilmelerini sağlamak için yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim kente gelen yerli ve yabancı seyyahlar bu handa konaklamış ve yapı hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuştur.

Çifte Han (16. yy.), Hasan Paşa Hanı'nın güneyinde ve aynı aks üzerinde, Mardinkapısı'ndan gelen caddenin sağında, Gazi Caddesinin ise doğusunda yer almaktadır. 18. yüzyılda Diyarbakır'a gelen yazar *İnciciyan*, Ermenice kaleme aldığı ve 1804 yılında basılan *Coğrafya* adlı kitabında; Çifte Han'ı, Diyarbakır'ın en büyük hanlarından biri olarak belirtmiştir (Beysanoğlu, 1996 : 657). Tüm veriler, söz konusu yapıların hem inşa edildikleri dönemde ve sonrasında kentin ticari alanında ne kadar etkin rol oynadıklarını, hem de Diyarbakır'ın ticari hayatının ne kadar canlı olduğunu kanıtlamaktadır.

16. yy.'ın sonlarına doğru, yine dini yapıların inşasına ağırlık verildiği dikkati çekmektedir. Bunların arasında, *Melek Ahmet Paşa, Aziziye (Şeyh Azizi Urmevi)* ve *Defterdar (Ragibiye) Camileri* bulunmaktadır. Büyük usta Mimar Sinan eliyle gerçekleştirilen *Melek Ahmet Paşa Camii (1587-1591)*; Melek Ahmet Paşa Mahallesi, Melek Ahmet Paşa Caddesi'nde, kentin batı yarısında, Urfa Kapısının yakınlarındadır. Kentin sol üst / kuzey kanadının alt tarafında, caddenin kuzey yönünde yer almaktadır.

Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa ve Melek Ahmed Paşa'nın yaptırdığı camiler; Mimar Sinan'ın yazılışında yardımcı olduğu *Tuhfetü'l-Mimarîn*'de, eserlerinin belirtildiği listede yer almaktadır. Diyarbakır'da, Sinan'a ait dört adet caminin mevcudiyeti, kentin ekonomik gücünü ve siyasal önemini gösteren bir başka önemli kanıttır.

Kentin sol alt / güney kanadındaki *Aziziye / Şeyh Azizi Urmevi Camii (1591-1620)*; Süleyman Nazif Mahallesi, Gazi Caddesinin Balıkçılarbaşı ile Mardinkapı Sementi arasında batı yöne açılan Saitpaşa Sokağı'nda, Behrampaşa Camii'ne doğru ilerlerken, yolun güney yakasındaki köşede, Said Paşa Konağı'nın da tam karşısındadır.

Defterdar Ahmet Paşa'nın yaptırdığı *Defterdar (Ragıbiye) Camii* (1594); yine kentin sol alt / güney kanadında, Süleyman Nazif Mahallesi Defterdar Sokak'ta, Melek Ahmed Paşa Caddesi'nin hemen güney yakasındadır. Diyarbakır'da fevkanî tarzda yapılmış en önemli yapı olan Melek Ahmed Paşa Camii'nden sonra, aynı özelliği taşıyan ikinci yapıdır.

Yapım yılları kesin olarak bilinmeyen 16. yüzyıl mescitleri irdelendiğinde, *Molla Bahaddin (Kozlu Camii)*, *Kavvas-ı Sağır ve Salos Mescitleri*'nin Dağkapı-Mardin kapı ana yol aksı güzergahında, kuzeyden güneye doğru sıralandıkları görülmektedir. Söz konusu diziliş, 16. yüzyılda bu yol hattının ne kadar yoğun kullanıldığının ve aynı zamanda yöredeki yerleşim alanlarının sık olduğunun bir göstergesidir.

Kozlu Mahallesi'nde İzzet Paşa caddesinin kuzeyinde yer alan *Molla Bahaddin Mescidi (Kozlu Camii)*, kentin sağ üst / kuzey kanadında, surlara ve İçkale'ye yakın konumlandırılmıştır. Küçük Kavas Mahallesi'nde bulunan *Kavvas-ı Sağır Mescidi* kentin sağ alt / güney kanadında Melek Ahmed Caddesi'nin Balıkçılarbaşı-Yeni Kapı bölümünün güneyinde, Şeyh Matar Camisi yakınlarındadır. *Salos Mescidi* ise Gazi caddesi üzerinde, Deliller Hanı'nın kuzey tarafındadır.

Çağaloğlu Mescidi (1581 ya da 1604) ise kentin sol alt / güney kanadında Ali Paşa Cami yakınlarındadır. Ali Paşa ile Hoca Ahmed mahalleleri arasında, aynı adı taşıyan mahallede, Turistik cadde üzerindedir.

Büyük bir aradan sonra iki adet büyük hamamın inşa edildiği görülmektedir. *Vahap Ağa Hamamı (16. veya 17. yy.)* Dağkapısına giden yolun solunda, Gazi Caddesi üzerinde, kentin sol üst / kuzey kesiminde; *Kadı Hamamı (16. veya 17. yy.)* ise yine kentin sol üst / kuzey kanadında, Safa Camii yakınında olup, her iki yapı da caddenin batı tarafında yer almaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu 16. yy.'da her konuda altın çağını yaşarken, aynı yüzyılda Osmanlı idaresine giren Diyarbakır da bu güçlü konumdan payını almış ve Safeviler'den harap bir şekilde devralınan kentte hızlı bir imar programı uygulanmıştır (Çiz.5). Kentte bu yüzyılda ortaya konan büyük programlı ve görkemli yapılar, bunun en güzel ve önemli kanıtlarıdır. Burada inşa edilen gösterişli ve önemli yapıların hemen hepsi devlet eliyle yapılmış, Osmanlı'nın kentte görevlendirdiği beylerbeyi, vali ve paşalar aracılığıyla hayata geçirilmiştir.

Diyarbakır'da iki büyük yol aksı (Kuzey-Güney doğrultulu Dağ Kapı-Mardin Kapı ve Doğu-Batı doğrultulu Yeni Kapı-Urfa Kapısı) kentin dört kapısını birbirine bağlamaktadır. İlk dönemlerde kent bu şekilde dört mahalleye ayrılmaktadır ve bu mahalleler de kapıların adıyla anılmaktadır. Söz konusu yol akslarının kesişmesiyle, Diyarbakır Suriçi eşit olmayan dört adet kanada ayrılmaktadır. Kentin bu dört kanadındaki dağılım bağlamında, kentin gelişimi açısından 16. yüzyılda yapılan ve günümüze kadar ulaşan yapılara, sağ üst parçadan başlayarak saat yönünde bakıldığında, eserlerin inşa edilmiş sırasına göre ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır: (NOT: Parantez içindeki sayılar yapıların 16.

yüzyılda Diyarbakır Suriçi'nin dört kanadındaki yapılaş sıralarını vermektedir. Bu sayılara bakarak yapıtların suriçinde inşa edilmesine göre dağılımı rahatlıkla görülebilmekte ve bu da bize bir nevi kentin gelişim çizgisini sunmaktadır.)

Sağ Üst / Kuzey-doğu Kanadındaki Osmanlı Dönemi Eserleri:

- a. Fatih Paşa / Bıyıklı Mehmet Paşa/Kurşunlu Camii (1)
- b. Çardaklı Hamamı (4)
- c. Kadı Camii (6)
- d. Behram Paşa Hamamı (11)
- e. Hasan Paşa Hanı (13)
- f. Çifte Han (14)
- g. Kozlu Camii (18)

Sağ Alt / Güney-doğu Kanadındaki Osmanlı Dönemi Eserleri

- h. Hüsrev Paşa Camii (2)
- i. Deliller Hanı (3)
- j. Kavas-ı Kebîr Mescidi (19)
- k. Kavvas-ı Sağır Mescidi (20)
- l. Salos Mescidi (21)

Sol Alt / Güney-batı Kanadındaki Osmanlı Dönemi Eserleri

- m. Deva / Deve Hamamı (5)
- n. Hadım Ali Paşa Camii ve Medresesi (7)
- o. Behram Paşa Camii (10)
- p. Melik Ahmed Paşa Hamamı (12)
- q. Aziziye / Şeyh Azizî Urmevî Camii (16)
- r. Defterdar / Ragıbiye Camii (17)
- s. Çağaloğlu Mescidi (22)

Sol Üst / Kuzey-batı Kanadındaki Osmanlı Dönemi Eserleri

- t. İskender Paşa Camii (8)
- u. Muslihiddin Lâri Medresesi (9)
- v. Melek Ahmet Paşa Camii (15)
- w. Vahap Ağa Hamamı (23)
- x. Kadı Hamamı (24)
- y. Hanzâde Camii (25)

Görüldüğü üzere, 16. yy.'da Diyarbakır Suriçi'nin (Çiz.3),

- aa. Sağ Üst / Kuzey-doğu Kanadında; 3 adet cami (*Fatih Paşa / Bıyıklı Mehmet / Kurşunlu Camii, Kadı Camii, Kozlu Camii*), 2 adet hamam (*Çardaklı Hamamı, Behram Paşa Hamamı*), 2 adet han (*Hasan Paşa Hanı, Çifte Han*) yapılmıştır.

- bb. Sağ Alt / Güney-doğu Kanadında; 1 adet cami (*Hüsrev Paşa Camii*), 1 adet han (*Deliller Hanı*), 3 adet mescid (*Kavas-ı Kebîr Mescidi, Kavvas-ı Sağır Mescidi, Salos Mescidi*) mevcuttur.
- cc. Sol Alt / Güney-batı Kanadında; 4 adet cami (*Hadım Ali Paşa Camii ve Medresesi, Behram Paşa Camii, Aziziye / Şeyh Azizî Urmevî Camii, Defterdar / Ragıbiye Camii*), 2 adet hamam (*Deva / Deve Hamamı, Melik Ahmed Paşa Hamamı*), 1 adet mescid (*Çağaloğlu Mescidi*) bulunmaktadır.
- dd. Sol Üst /Kuzey-batı Kanadında; 3 adet cami (*İskender Paşa Camii, Melek Ahmet Paşa Camii, Hanzâde Camii*) 1 adet medrese (*Muslihiddin Lâri Medresesi*) 2 adet hamam (*Vahap Ağa Hamamı, Kadı Hamamı*) inşa edilmiştir.

	<u>Cami</u>	<u>Mescit</u>	<u>Medrese</u>	<u>Han</u>	<u>Hamam</u>
Sağ Üst / Kuzey-doğu Kanat	3	-	-	2	2
Sağ Alt / Güney-doğu Kanat	1	3	-	1	-
Sol Alt / Güney-batı Kanat	4	1	-	-	2
Sol Üst / Kuzey-batı Kanat	3	-	1	-	2

Bu tabloya göre, 16. yy.'da Diyarbakır Suriçi'nde sağ alt / güney-doğu kanat dışında, diğer üç kanatta camilerin yoğun olduğu görülmektedir. Sağ alt / güney-doğu kanatta ise mescitler diğer bölümlere göre daha çoktur. Sağ alt / güney-doğu kanatta fazla cami yapılmama nedeni, bu bölgede gayr-ı müslim nüfusun daha fazla olabileceğini düşündürmektedir.

Diyarbakır Suriçi'ne, Dağkapı-Mardinkapı hattında yer alan Gazi Caddesinin doğu ve batı olmak üzere ayırdığı iki yarı bölüm olarak, bakıldığında tablo şu şekildedir:

	<u>Cami</u>	<u>Mescit</u>	<u>Medrese</u>	<u>Han</u>	<u>Hamam</u>
Suriçi'nin Doğu Yarısı	4	3	-	3	2
Suriçi'nin Batı Yarısı	7	1	1	-	4

Bu tabloya göre, Diyarbakır Suriçi'nin batı yarısında doğu yarısına oranla 16. yy.'da yapılan cami sayısının hemen hemen iki katı olduğu, batı yarıda dini bir yapıdan bağımsız olarak bir eğitim kurumunun yapıldığı ve hamam sayısının doğu yarıya göre iki katı olduğu görülmektedir. Doğu yarıda üç tane büyük han yer almasına rağmen batı yarıda han yapılmaması, kentin ticari faaliyetlerinin doğu yarıda gerçekleştirildiğinin bir kanıtıdır. Doğu yarıda da 2 adet han kuzey kanatta, 1 adet han güney kanatta yer aldığına göre; kuzey kanat yani Gazi Caddesinin Dağ Kapısı-Balıkçılarbaşı Dört Yol aksının hemen doğusunda kalan bölge, ticari bakımdan daha canlı bir görünüm sergilemektedir.

Diyarbakır Suriçi'ne kuzey ve güney olmak üzere iki yarı bölüm olarak bakıldığında ortaya çıkan tablo şöyledir:

	<u>Cami</u>	<u>Mescit</u>	<u>Medrese</u>	<u>Han</u>	<u>Hamam</u>
Suriçi'nin Kuzey Yarıısı	6	-	1	2	4
Suriçi'nin Güney Yarıısı	5	4	-	1	2

Tabloya göre; suriçinin kuzey yarısında 13 adet, güney yarısında ise 12 adet yapı bulunmaktadır. Bu durumda 16. yüzyılda kentin kuzey ve güney yarısının büyük programlı yapı açısından dengede olduğu söylenebilir.

Bilindiği üzere, cami; imar ve iskan edilmek istenen kentin yeni bir semtinin çekirdeği durumunda olup, diğer işlevler bunun etrafında gelişim göstermektedir. Bu türden toplumsal aktiviteleri bünyesinde barındıran külliye, İslâm toplumunda eski bir geçmişe sahiptir. Fakat Osmanlı Dönemi öncesi, Anadolu kentlerinde, geniş programlı külliye kavramının bulunmadığı bilinen bir gerçektir. Selçuk Dönemine ait külliye kavramının gelişmiş şekilleri arasında Konya *Sahip Ata*, Kayseri *Huand Hatun Külliyesi* sayılmaktadır. Erken Osmanlı döneminde bile, Bursa'daki *Yeşil Külliye*'nin serbest yerleştirilmiş yapılardan meydana geldiği izlenmektedir. Planlanmış bir kompozisyon, *Bursa Yıldırım Külliyesi*'nde kısmen görülmekle birlikte, anıtsal ölçekte *Fatih Külliyesi*'nde birdenbire belirmekte, II. Beyazıt'ın *Amasya* ve *Edirne*'deki yapılarıyla gelişimini sürdürmektedir.

Diyarbakır Fatih Paşa Külliyesi, çevresinde yer alan medrese ve hamam olmaları muhtemel harap durumdaki yapılar ve banisine ait türbe ile birlikte bir kompozisyon oluşturmaktadır. *Fatih Paşa Camii (1516-1520)*, yapı topluluğu içine giren *Şafiler Camii (16.yy.'ın ikinci yarısı)*, günümüzde helâ olarak kullanılan ancak medrese olması mümkün karşısındaki yapıyla bir bütünlük teşkil etmekle birlikte, yapılar kronolojik zaman bütünlüğü göstermemektedir.

Diyarbakır Hüsrev Paşa Külliyesi, Fatih Paşa Külliyesi'nden farklı bir gelişim çizgisi arz etmektedir. Diyarbakır'ın ikinci valisi Hüsrev Paşa'nın (1522-1530) burada Beylerbeyi olarak yaptırdığı medresenin bir özelliği, cami ile iç içe oluşudur. Külliye yapılarından öncelikle Mardinkapı semtindeki medrese M. 1521-1528 / H. 928-935 tarihleri arasında inşa edilmiştir. Süreç içinde medresenin mescit bölümünün ibadet yeri olarak kullanılması (Beysanoğlu, 1996 : 545) sonucu, yapı 18. yüzyılda bir minare ilavesiyle camiye çevrilmiştir. Cami, dikdörtgen şeklindeki yapının güney kısmında bulunmaktadır (Sarı, 1996 : 33).

Diyarbakır'daki ilk Osmanlı medresesi Hüsreviye'ye, vakıf olmak üzere Deva (1520-1540) ve Çardaklı (1521-1528) Hamamları ile Deliller Hanı (1527-1528) ve Gümrük Hanı'nın yine Hüsrev Paşa tarafından yaptırıldığı bilinmektedir (T.A., 1966 : 385). Görüldüğü üzere, kronolojik zaman bütünlüğü gösteren yapılar belli ki bir külliye oluşturacak şekilde düşünülmüş, ancak bir bütünlük oluşturmamıştır. Bu dağınık yapılaşmanın nedeni, halkın gereksinimleri göz önüne alınarak farklı yerlerde yapıların konumlandırılmasındandır. Fatih Paşa Külliyesi'nin derli toplu görünümünün aksine, *Hüsrev Paşa Külliyesi* dağınık bir görünüm sergilemektedir.

Görüldüğü üzere, Diyarbakır Fatih Paşa ve Hüsrev Paşa Külliyesi bir tezati ortaya koymaktadır. *Fatih Paşa Külliyesi*; yapılar yönünden bir bütün teşkil etmekte, ancak yapılar kronolojik açıdan zaman bütünlüğü göstermemektedir. *Hüsrev Paşa Külliyesi*'nde ise yapılar kronolojik zaman bütünlüğü göstermekle birlikte, kent strüktüründe dağınık olarak konumlandırılmıştır (Res.5).

Osmanlı Külliyesi, modern anlamda bir sosyal merkez kimliğiyle toplumun çeşitli katmanlarına ait insanların buluşma yeri niteliği taşımaktadır. *D. Kuban*, külliyelerin “sadece ibadet yeri, öğretim merkezi ya da fakir mutfağı oldukları için değil, fakat çevrelerinde başka toplantı yerlerinin gelişmesine önyak oldukları için sosyal katalizör rolü” (*Kuban*, 1968 : 71) oynadıklarını ifade etmektedir.

Osmanlı Döneminde, kentsel yaşamı ilgilendiren en belirgin değişimin, Balkanlar'ın fethi ve Anadolu'nun siyasal birliğe kavuşturulmasıyla birlikte yerleşme sisteminin bütünleştirilmesi olduğu belirtilmektedir. Beylikler Döneminde yaşanan siyasal parçalanmışlık ve Doğu Anadolu'da İlhanlı egemenliğinin çöküşü, kentlerin homojen bir görünüm kazanmasına engel olmuştur. Anadolu'daki yerleşmeler, kentsel üretilere ancak Osmanlı Döneminde yeniden yönelebilmektedir. İstanbul'un fethinden sonra yerleşme sistemi doğal merkezine kavuşunca, 16.yüzyılda kentsel gelişmenin olağanüstü hız kazandığı ifade edilmektedir (Tanyeli, 1997 : 991). Diyarbakır kenti de Osmanlı birliğine 16. yüzyılda (1515) katılarak bu olağanüstü yerleşme sisteminden payını almıştır.

17. yüzyıla gelindiğinde, iki büyük cami yapımına tanık olunmuştur. Bunlardan *Nasuh Paşa Camii (1606-1611)*, Osmanlı valilerinden Nasuh Paşa tarafından yüzyılın hemen başında inşa ettirilmiş olup, Suriçi'nin sağ üst / kuzey-doğu kanadındadır. Yapı; Fatih Paşa Mahallesi İç Kurşunlu Sokakta, İçkalenin hemen dışında, Yenikapı'da, Fatih Paşa Camii'ne giden yolun üzerindedir. İşin ilginç yanı Diyarbakır'ın Osmanlı yönetimine girdiği 16. yüzyıl başlarında yaptırılan ilk ihtişamlı cami olan Fatih Paşa Camii ile 17. yüzyıl başlarında yaptırılan ve yine görkemli bir yapı olan Nasuh Paşa Camii'nin aynı kanatta ve birbirine çok yakın bir konumda yer almalarıdır. Bir bakıma 17. yüzyıldaki gelişme, nostaljik bir şekilde yine kentin bu bölümünde devam etmiştir.

17. yüzyılın ortalarına kadar Diyarbakır Suriçi'nde önemli bir yapının ortaya konulduğuna rastlanmamıştır. Yüzyılın ortalarında *Arap Şeyh Camii (1644)* 'nin vali Kara Mustafa Paşa tarafından kentin sağ alt / güney-doğu kanadında yaptırıldığına tanık olunmaktadır. Surlara yakın olan yapı; Diyarbakır'ın doğusunda, Yeni Kapı'nın yakınındadır. Bu kanatta, 16. yüzyılın başında yapılan Hüsrev Paşa Camii'nden sonra başka cami inşa edilmemiştir. Ancak, 17. yüzyılın ortalarında inşa edilen bu camiye kadar. Kentin sağ alt kanadında Hüsrev Paşa Camii'nin ve Mardin Kapı ile Arap Şeyh Camii'nin yakınına yapıldığı Yeni Kapı arasındaki mesafe, surların konumundan dolayı bir yay olarak düşünüldüğünde her iki yapının da bu yayın birer ucunda durduğu gözlenmektedir (Res.6). Kentin bu kesimi, büyük programlı Osmanlı yapılarının yerleşimi açısından oldukça kısır bir bölgedir. Bu kanatta (sağ alt / güneydoğu) *Hüsrev Paşa Camii*, *Deliller Hanı* ve *Arap Şeyh Camii*'nden başka büyük programlı Osmanlı yapısı bulunmamaktadır.

17. yüzyılın sonlarında sağ üst / kuzey-doğu kanatta, Diyarbakır valisi Daltaban Mustafa Paşa (M. Sözen bu adı “Tabanzade Mustafa Paşa” olarak zikretmektedir. Bkz. Sözen, 1971 : 116) tarafından Fatih Paşa ile Nasuh Paşa Camileri arasında, aynı adı taşıyan mahallede *Dabanoğlu Mescidi (1696-97)*’nin inşa edildiği görülmektedir. Yine aynı yüzyılda, Diyarbakır valiliğine 1690 yılında atanan (İbrahim Sarı bu tarihi 1670 olarak vermektedir. Bkz. Sarı, 1996: 31), 1691’de sadrazam olan *Çalık Ali Paşa* tarafından yaptırılan *Paşa Camii (1670 veya 1690)*; Mardin Kapı Kastal Mahallesindedir. Söz konusu cami; minaresiz, mescit hükmünde olup, Hadım Ali Paşa tarafından inşa ettirilen cami ile karışmaması için, "*Paşa Camii*" olarak anılmaktadır. Görüldüğü üzere, 17. yüzyıla gelindiğinde 16. yüzyılda sergilenen yoğun yapılaşma ve kentleşme faaliyeti durulmuş, bu yüzyılda kente sadece iki önemli cami yapılmıştır (Çiz.6).

18. yüzyılda Diyarbakır’a gezginler de gelmiş ve kente ilişkin bilgiler aktarmıştır. Yüzyılın hemen başında, 12-17 Ekim 1701 tarihlerinde şehri ziyaret eden gezgin *Paul Lucas*, burayı Anadolu’nun diğer kentleriyle karşılaştırmış ve o zamana kadar gördüğü Türk şehirleri arasında en iyi durumdaki, en düzenli kent olduğunu söylemiştir (Lucas, 1708 : 72). Ancak bu dönemde, kentte büyük programlı cami yapımı görülmemektedir. Âmid’e 1766’da gelen *Carsten Niebuhr*, şehrin planını çizmiştir. Adı geçen tarihlerde kentte 16 minare sayılabılmıştır ve bunların çoğu yuvarlak şekilli (12 tanesi) olup, bir kaçının dört köşeli (4’ü kare) olduğu saptanmıştır. Bu tespit, kentte Osmanlı yapılarının çoğaldığı anlamına gelmektedir (Göyünç, 1994 : 468; Niebuhr, 1968 : 400-405). *Niebuhr*, “...*Bundan dokuz yıl önce (1757) meydana gelen açlık felaketine kadar, surlar içinde bulunan meydana evlerin istisnasız hepsinde yaşanıyordu; şimdiyse hepsi bomboş durumda; ancak 1.600’ünde ikamet ediliyor...*” diyerek şehir strüktüründen de bahsemiştir (Pinar, 1999 : 150; Niebuhr vd. 1962 : 176-179).

18. yüzyılın ikinci yarısında Suriçi’nin sol alt / güney-batı kanadındaki Ali Paşa Mahallesi’nde, (Hadım) Ali Paşa Camii’nin doğusuna kentteki bir yardımsever tarafından *Şafiler Bölümü (1769-1770)*’nün eklendiği bilinmektedir. Yüzyılın son çeyreğinde ise Seyyit Hacı Abdullah isimli bir şahıs tarafından (Sözen, 1971 : 202; Sarı, 1996 : 35), Suriçi’nin sol üst / kuzey-batı kanadındaki Ulu Cami’nin güney kısmında, Zinciriye Medresesi’nin arkasına *Yeni Han (1788-1789)* eklenmiştir. Bu durum, kentin ticari öneminin bu yüzyılda da sürdüğünü kanıtlamaktadır (Çiz.7).

19. yüzyılın başlarında, kente 1815’de gelen gezginlerden *Buckingham*, İçkale’den Diyarbakır sur içine bakarak, bu yükseklikten görüldüğü üzere; Diyarbakır kentinin Urfa kenti gibi öylesine büyük geniş bir araziye kaplıyor gibi görünmediğini ve kentteki evlerin de o kadar sık yerleştirilmediğini ve her iki kentin tamamıyla farklı bir görünüm sunduğunu belirtmiştir (Buckingham, 1827 : 213). Bu bilgiye dayanarak, 19. yüzyıl başlarında kent dokusunun pek de sık olmadığı söylenebilir.

Buckingham; geldiği tarihte kentte 25 adet Cami, içinde iki İtalyan rahibin oturduğu 1 adet Katolik, 2 adet Ermeni, 1 adet Süryani ve 1 adet Rum Kilisesi ile 1

adet küçük Sinagog bulunduğuna dair bilgi vermektedir (Göyünç, 1994 : 468; Buckingham, 1827 : 213-215). Yüzyılın ikinci yarısında gezginlerden *R. J. Garden*, 1867 yılında kentte yaklaşık 57 adet cami ve mescit bulunduğunu (Garden, 1999 : 142) kaydetmektedir. Bu bilgilerden, 19. yüzyıl sonlarında Diyarbakır kentinde 27 cami ve 42 mescit bulunduğu anlaşılmaktadır.

Diyarbakır'ın etrafının surlarla çevrili olması, kentin güvenliği açısından büyük avantaj sağlamanın yanı sıra; kentin oldukça düzenli bir şekilde gelişmesine de yardımcı olmuştur. Kenti 1817'de bir Ermeni ile gezen *William Heude*; Diyarbakır'ın, İstanbul da dahil olmak üzere birçok Müslüman kentinden daha iyi imar edildiğini belirtmiştir (Heude, 1820 : 328).

Bu dönemde Suriçi'ndeki yapılaşmanın artık doygunluk noktasına ulaştığı ve kentin gelişiminin oldukça yavaşladığı, yüzyılın ilk çeyreğinde devlet eliyle yapı yapılmamasından anlaşılmaktadır. Yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında, Suriçi'nin sol alt / güney-batı kanadında, kendisi de önemli bir müderris olan Hacı Ragıb Bey'in Defterdar Camii'nin güneyinde yer alan *Râgıbiyye Medresesi (1826-1833)*'ni inşa ettirdiği görülmektedir.

Vali Kurt İsmail Paşa'nın öncülüğünde, 19. yüzyılda kentin Urfa Kapısı dışına çıktığı gözlenmiş; bundan sonraki gelişim ise Suriçi'nin batı tarafında, surların dışında batıya doğru gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Diyarbakır'da devlet eliyle yapılmış önemli bir yapı yoktur. Bu tarihten sonra Osmanlı Dönemine ait son yapı olan *Kurt İsmail Paşa Camii / Meded Bey / Kışla Camii (1869-1875)*, 271. Osmanlı valisi Karslı Hatunoğlu Kurt İsmail Paşa tarafından kentin surları dışında, Elazığ yolu üzerinde, askeri yapıların içinde inşa edilmiştir. Yapı, aynı zamanda sur dışındaki ilk cami olma özelliğini taşımaktadır (Beysanoğlu, 2003 : 715) (Çiz.8).

Osmanlı kentinin çekirdeği; bir ulu camiyi, bir bedesteni, çarşuyu ve hanları içeren anıtsal bir yapı topluluğunun çevresinde konumlanmıştır (Pinon, 1999: 167). Osmanlılar da, tıpkı Akkoyunlular gibi inşa ettikleri cami ve mescitlerin etraflarında yeni mahallelerinin oluşmasına sebep olmuş, daha sonra kentin gelişimi ve gereksinimi doğrultusunda yukarıda belirtilen yapıları oluşturmuştur (Çiz.9).

Osmanlılardan önce kente egemen olan idareler zamanında da bazı anıtlar yapılmıştır. Ancak bunlar, Osmanlı Döneminde ortaya konulan yapılar kadar görkemli ve özenli değildir. Bugün hem sayı, hem de anıtsallık açısından kentin kimliğini etkileyen elemanlar Osmanlı Döneminden kalanlardır. Bununla beraber önceki dönemlerden miras kalan önemli yapıların, bu dönemde onarılarak iyi bir şekilde korunmaları ve günümüze ulaşmaları sağlanmıştır. Böylelikle eski yerleşmelerin anıları, daha fazla korunabilmiştir.

Diyarbakır, Antik Dönemde kurulan İçkale'deki çekirdek kentin (Res.3) güneyinde suriçi denilen bölgede, surların içinde gelişim göstermiştir (Res.2, Çiz.3). Osmanlı Döneminde kentin yayılması, eski dönemlerden kalma kent yapısının devam etmesiyle yeni dokuların yerleşmesi sonucunda ortaya çıkmış

olup; asıl yerleşme ve ticaret alanı, İçkale dışında kalan, ama yine surlarla çevrili ve Suriçi olarak adlandırılan kesimdir.

Gertrude Lowthian Bell, kent dokusu hakkında; eski şehir planları doğrultusunda, Diyarbakır'ın birbirini dik kesen ve kentin dört kapısına ulaşmayı sağlayan iki ana yolun kentin kuruluşu kadar eski olabileceği yorumunda bulunmuştur (Çiz.3). Şehri alelacele gezen Gertrude Lowthian Bell, kentin bünyesinde barındırdığı hazinelerin halen yeterince keşfedilmediği kanısına varmıştır (Bell, 1911 : 325-326).

Anadolu kentinin, Avrupa kentleri gibi anıtsal bir görünümü olmadığı; örneğin anıtsal bir caminin bile, Gotik tarzdaki bir kilise kadar kendini belli etme kaygısı taşımadığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda Türk şehrinin gelişimi de bilinçli yapılaşma sonucu olmayıp, doğal bir gelişme sürecinin ifadesi ve organik büyümenin ürünüdür (Kuban, 1968 : 72). *Dr. Lamec Saad*, Diyarbakır'ın uzaktan çok güzel görüldüğünü, evlerin birbirine çok bitişik ve karanlık, sokakların çok dar ve eciş-bücüş ama çarşı sokaklarının oldukça geniş olduğunu söyleyerek (Pınar, 1998 : 134), bu spontan, organik büyümenin sonuçlarına değinmektedir (Res.7-9-10).

Sonuç

Osmanlı Döneminde yerleşim ve gelişim, Diyarbakır merkezindeki sur içi olup; kuzey-güney ve doğu-batı doğrultulu iki ana yol aksının dört kanada ayırdığı kentte, yapılar bağlamında çizim ve fotoğraflarıyla birlikte irdelenmiştir. Kentte bu dönemde çok canlı bir ticaret hayatı sürdürülmüştür ve bunlara olanak sağlayan yapılar, özellikle kuzey-güney doğrultulu ana yol aksı ve bunu dik kesen doğu-batı doğrultulu yol aksı üzerinde ve çoğunlukla merkeze yakın bir çevrede gerçekleştirilmiştir.

16. yüzyıl başı ile 19. yüzyıl sonu arasındaki zaman diliminde inşa edilen mimari eserler, dönemlerinin sosyo-ekonomik ve kültürel ortamı konusunda ipuçları vermektedir. 16. yüzyılda sahip olunan ekonomik gücün ve gereksinimlerin de etkisiyle çok parlak ve yoğun bir şekilde sürdürülen mimari etkinliklerin 17. yüzyıldan itibaren durulmaya başladığını, ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde yeniden, bu kez kamusal nitelikteki yapılarla yeni bir ivme kazandığı görülmektedir.

16. yüzyıl Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu kadar, Diyarbakır'ın da en parlak dönemidir. Buraya atanan valiler, kenti bayındır kılmaya ve kentin ihtişamlı bir şekilde imarına özellikle önem vermiştir. Buraya gelen ilk Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman, İrakeyn Seferleri nedeniyle kentte dört kez konaklamış ve İç Kale'nin iki kat genişletilmesi yanı sıra, Hamravat suyunun kente getirilmesi buyruğunu vermiştir. Kentteki ilk Osmanlı valisi Bıyıklı Mehmet Paşa, Fatih Camii'ni inşa ettirmiştir. Hüsrev Paşa, ikinci vali olarak kendi adıyla anılan Medreseyi ve Deliller Hanı'nı yaptırmış ve Deva Hamamı'nı bu yapılara vakfetmiştir. Hadım Ali Paşa, Ali Paşa Cami ve Medresesi'ni; İskender Paşa, bir cami ve hamam; Behram Paşa ise Mimar Koca Sinan'a ünlü Behram Paşa Camii'ni

inşa ettirmiştir. Hasan Paşa bunlara Kuyumcular Çarşısı ile kendi adıyla anılan Han'ı eklemiştir. 16. yüzyılda çeşitli kategorilerde yapım işlerine son hızla devam edilmiş, bunun sonucunda kent olağanüstü gelişmiş, hem bölgede hem de uluslar arası alanda ticaret konusundaki önemini yüzyıllar boyu sürdürmüştür.

17. yüzyılda da bir önceki dönem kadar çok olmasa da, kentteki imar faaliyetleri devam etmiş, bu bağlamda Melek Ahmet Paşa; Cami, Hamam, Han ve Konak yaptırmıştır. Aynı yüzyılda Nasuh Paşa, Aziziye ve Arap Şeyh Camileri bayındırlık hareketlerine katılan diğer yapılardır. Halktan inançlı ve maddi durumu elverişli hayır sahipleri, mahalle mescitleri yaptırarak bu çalışmalara dahil olmuştur. Diyarbakır'da 19. yüzyılın ikinci yarısında, böylesine bir atılım vali Kurt İsmail Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda yine kentleşme ve yapılaşma konusunda duyarlı çalışmalar yapılsa da, 16. yüzyılın o ihtişamlı günleri geride kalmış ve imar işleri daha durgun bir şekilde sürdürülmüştür. Ekonomik yönden gerilemeye başlanan bu dönemlerde, ülke genelinde yaşanan bir eğilim Diyarbakır'da da varlığını duyurmuş ve bunun sonucunda imar etkinlikleri belli bir şekilde azalmaya yüz tutmuştur. Bunda artık kentin yapılara doyma noktasına ulaşmasının da etkisi bulunmaktadır.

Kente gelen seyyahlar da, kentin fiziki ve sosyal dokusu hakkındaki izlenimlerini kendi üslup ve algılarına göre subjektif ve farklı şekillerde ortaya koymuştur. Ancak hepsinin birleştiği ortak nokta, kentin Dicle Nehri'nin sağ yakasındaki yüksek bir bazalt plato üzerinde konumlanmış olduğudur. Seyyahların hemen hemen hepsi de, kentin dış ve iç kalesi ile kapılarından ve kentteki çoğu yapının ana malzemesi olan bazalt taşından bahsetmiştir. Seyyahların bazılarına göre; surlar, kente ihtişamlı bir görünüm katmakta ve olağanüstü bir savunma mekanizması sunmaktadır. Ancak diğerlerine göre; kentin hava sirkülasyonunu engellediğinden, sağlıksız bir ortama neden olmaktadır. Seyyahlar kentin görünümünü, yine subjektif olarak vermişler ve kenti iyi, büyük, güzel, görkemli, kötü, kasvetli, iç karartıcı şeklinde çeşitli sıfatlarla nitelendirip, özelliklerini sıralayarak kent görünümü hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Kentin yolları konusunda da dar ya da geniş olarak farklı yorumlarda bulunmuşlar, ancak çoğu taş döşeli ve temiz olduğu konusunda aynı fikirdedir. Bazıları sınırlı sayıda olan meydanların isimlerini vermekte, bazıları ise kentin iki ya da üç güzel meydanı olduğundan bahsetmekle yetinmektedir. Seyyahlar genellikle Urfa ve Dağ Kapıları yönündeki verimli ovalardan, surların güneybatı kesimindeki meyve bahçelerinden, Mardin Kapısı'nın teraslı bahçelere açıldığından, Urfa Kapı'nın önündeki açık alanlardan ve Dicle Nehri ile surların arasında kalan kesimdeki sebze ve meyve bahçelerinden söz etmektedir. Mahallelerden fazla bahsetmemekle birlikte, 19. yüzyılın ortalarında mahallelerin yoksulluk içinde bulunduğu bir seyyahın ifadesinde yer almaktadır.

Osmanlının altın çağında, bu cihan devletinin hakimiyeti altına giren Diyarbakır'ın kent dokusu; seyyahların gözlem, inceleme ve değerlendirmeleri eşliğinde sunulmuştur. Diyarbakır kenti, Osmanlı Döneminde benzersiz bir gelişim göstermiş ve eşsiz nitelikteki birer değerli taş misali yapılarla donatılarak Osmanlı Kenti kimliğine bürünmüştür.

KAYNAKLAR

1. Akbulut, İlhan, (1998), *Diyarbakır*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını, No:8, Cansan Basımevi, İstanbul.
2. Bell, Gertrude Lowthian, (1911), *Amurath to Amurath*, W. Heinemann London.
3. Beysanoğlu, Şevket, (2003), *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C.2, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını, Ankara.
4. Beysanoğlu, Şevket, (1996), *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını, Ankara.
5. Bruinessen, Martin Van, Boeschoten, Hendrik, (2003), *Evliya Çelebi Diyarbakır'da*, (Çev.) Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul.
6. Buckingham, James Silk, (1827), *Travels in Mesopotamia and Asia Minor*, Henry Colburn, New Burlington Street, London.
7. Eti, Usman, (1938), “Diyarbakırlı Melek Ahmet Paşa ve Eserleri”, *Karacadağ*, S.I-2, Diyarbakır, s.10-11.
8. Garden, Robert Jones, (1999), “Diyarbakır”, (Çev.) Hamdi Can Tuncer, *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul.
9. Göyünç, Nejat, (1994), “Diyarbakır” mad., *DİA*, C.9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
10. Günkut, Bedri, (1937), *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Halkevi Yayını, Diyarbakır.
11. Heude, William, (1820), *Voyage de La Cote de Malabar a Constantinople*, Librairie de Gide Fils, Paris.
12. İlhan, M. Mehdi, (1994), “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar”, *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi 1992-1994*, C.XVI, S.27, s. 45-113.
13. Kuban, Doğan, (1968), “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, S.7, Baha Matbaası, İstanbul, s. 53-73.
14. Lucas, Paul, (1708), *Reise nach der Levante 1701/04. Armenien, Persien, Turkey und Griechenland*, Hamburg.
15. Niebuhr Carsten, Jasper Seetzen Ulrich, Lepsius Richard, Brugsch Heinrich, (1962), *Reisen im Orient*, (Ed.) Herbert Scurla, 2. Baskı, Veerlag der Nation, Berlin.
16. Niebuhr, Carsten, (1968), *Reisebeschreibung nach Arabien*, (Yay. Dietmar Henze), Graz, Austria.
17. Özdeş, Gündüz, (1997), “Kent”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C.2, YEM Yayını, İstanbul.
18. Pınar, İlhan, (1998), “Diyarbakır”, (Der. ve çev.) İlhan Pınar, *19. yüzyıl Anadolu Şehirleri. Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, Akademi Kitabevi, İzmir.
19. Pınar, İlhan, (1999), “Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)”, *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul.
20. Pinon, Pierre, (1999), “Anadolu ve Balkanlar’daki Osmanlı Kentlerinde Kentsel Dokular Tipolojisi Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı “Uluslarüstü Bir Miras”*, YEM Yayını, İstanbul.

21. Sarı, İbrahim, (1996), *Şehrimiz Diyarbakır*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul.
22. Sözen, Metin, (1971), *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, İstanbul.
23. Tanyeli, Uğur, (1997), "Anadolu'nun Kentsel Tarihi", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C.2, YEM Yayını, İstanbul.
24. *Türk Ansiklopedisi*, (T.A.), (1966), "Diyarbakır" mad., C.13, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.
25. *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, (1995), Diyarbakır Valiliği Yayını, Diyarbakır.

ÇİZİM LİSTESİ:

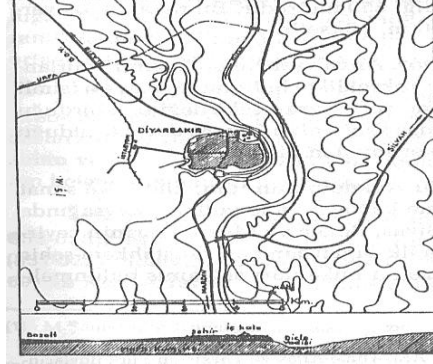
- Çizim: 1- Diyarbakır Kentinin Konumu (Dicle Nehri'ndeki sarp kayalıklar üzerinde); (Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien*, (Yay. Dietmar Henze), Graz, Austria, 1968, II, Tab. XLVIII.)
- Çizim: 2- Şehrin Topoğrafik Durumu (A. Gabriel'den).
- Çizim: 3- Diyarbakır Suriçi Haritası. Kentin Yolları
- Çizim: 4- Diyarbakır Şehri. Osmanlı Dönemi Öncesi.
- Çizim: 5- Diyarbakır'da Osmanlı Dönemine ait 16. Yüzyıl Yapıları.
- Çizim: 6- Diyarbakır'da Osmanlı Dönemine ait 17. Yüzyıl Yapıları.
- Çizim: 7- Diyarbakır'da Osmanlı Dönemine ait 18. Yüzyıl Yapıları.
- Çizim: 8- Diyarbakır'da Osmanlı Dönemine ait 19. Yüzyıl Yapıları.
- Çizim: 9- Diyarbakır'da Osmanlı Yapılarının Dağılımı.
- Çizim: 10- Diyarbakır Vilayeti Haritası. Vital Cuinet'ten (Vital Cuinet, *La Turquie D'asie*, I, Paris, 1891.)

10. FOTOĞRAF LİSTESİ

- Fotoğraf: 1- Diyarbakır Uydu Fotoğrafı (Kalkan balığı şeklindeki surlar, kuzey-doğuda İçkale ve Eski Diyarbakır Suriçi Bölümü.)
- Fotoğraf: 2- Diyarbakır Surlarının Genel Görünümü.
- Fotoğraf: 3- Kentin ilk kurulduğu alan Fiskaya. Amida Höyük.
- Fotoğraf: 4- İçkale'nin Havadan Görünümü.
- Fotoğraf: 5- Yedi Kardeşlerden Kentin Görünümü, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, Planche LIX).
- Fotoğraf: 6- Diyarbakır Yapılarının güney-batıdan Görünümü. (Kaleli Kentler Sempozyumu'ndan Bursa).
- Fotoğraf: 7- Diyarbakır Yapılarının İçkale'den Görünümü. (Kaleli Kentler Sempozyumu'ndan Bursa).
- Fotoğraf: 8- Diyarbakır Minyatürü. Matrakçı Nasuh (16.yy.)'dan.
- Fotoğraf: 9- Diyarbakır. Güney-Batı Mahalleleri, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, Planche XLVIII.)
- Fotoğraf: 10- Diyarbakır. Güney Mahalleleri, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, Planche XLVIII.)

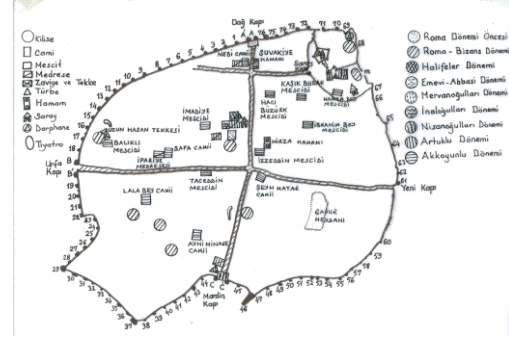
Çizim: 1- Diyarbakır Kentinin Konumu.

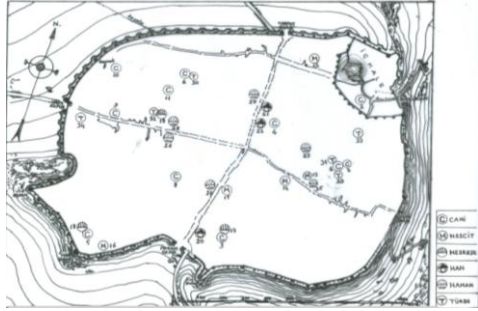
Çizim: 2- Şehrin Topoğrafik Durumu.

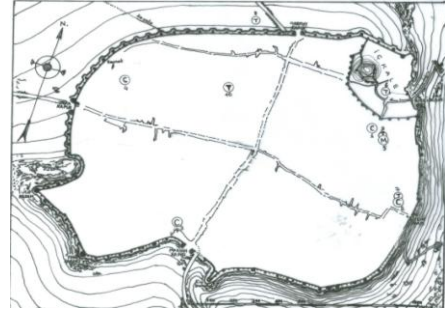
Çizim: 3- Diyarbakır Suriçi Haritası. Kentin Yolları.

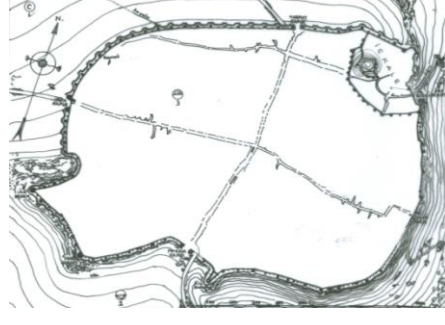

Çizim: 4- Diyarbakır Şehri. Osmanlı Dönemi Öncesi.

Çizim: 5- Diyarbakır'da Osmanlı Dönemine ait 16. Yüzyıl Yapıları.

Çizim: 6- Diyarbakır'da Osmanlı Dönemine ait 17. Yüzyıl Yapıları.

	
Çizim: 7- Diyarbakır'da Osmanlı Dönemine ait 18. Yüzyıl Yapıları.	Çizim: 8- Diyarbakır'da Osmanlı Dönemine ait 19. Yüzyıl Yapıları.
	
Çizim: 9- Diyarbakır'da Osmanlı Yapılarının Dağılımı.	Çizim: 10- Diyarbakır Vilayeti Haritası.
	
Fotoğraf: 1- Diyarbakır Uydu Fotoğrafı.	Fotoğraf: 2- Diyarbakır Surlarının Genel Görünümü.

Fotoğraf: 3- Kentin ilk kurulduğu alan Fiskaya. Amida Höyük.

Fotoğraf: 4- İçkale'nin Havadan Görünümü.

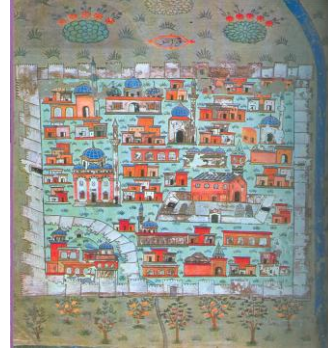
Fotoğraf: 5- Yedi Kardeşlerden Kentin Görünümü.

Fotoğraf: 6- Diyarbakır Yapılarının güney-batıdan Görünümü.

Fotoğraf: 7- Diyarbakır Yapılarının İçkale'den Görünümü.

Fotoğraf: 8- Diyarbakır Minyatürü. Matrakçı Nasuh (16.yy.)'dan.

Fotoğraf: 9- Diyarbakır. Güney-Batı Mahalleleri.

Fotoğraf: 10- Diyarbakır. Güney Mahalleleri.

düşbed